

Володимир Маслійчук

НАСИЛЬСТВО В РОДИНІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.¹

Дослідження проблем насильства у родині (domestic violence) належить до найважливіших тем у сучасній соціології сімейного життя. Так званий «темний» бік побутування сім'ї² – бійки між чоловіком та дружиною, авторитарна влада батьків над дітьми, врешті, випадки інцесту та згвалтування, низка інших конфліктних ситуацій – дозволяють стверджувати відносність поняття домашнього затишку, ставлять проблему пошуку засобів подолання й запобігання наруги над особистістю. Саме визначення насильства досить складне. Що розуміти під цим терміном? Акти чи процеси, які завдають лише фізичних травм, а чи й сферу моральних страждань? Очевидно, що поняття «насильство» слід розглядати в широкому моральному аспекті, який між тим важко надається для аналізу.

Вітчизняна історіографія має обмаль праць, пов'язаних з такою непривабливою тематикою³, хоча ця проблема для XVIII ст. й забезпечена досить широкою джерельною базою. Судові реформи, починаючи від нововведень гетьмана Кирила Розумовського 50-х рр. XVIII ст. і реформ слобідських полків 1765 р. творили нову, досить бюрократизовану систему судочинства, яка забезпечувала збереження документації численних судових установ. XVIII ст. – це й час бюрократизації православної церкви на українських землях: збільшення кількості інструкцій, рапортів, промеморій до духовних правлінь та

¹ Автор складає ширю подяку Американській раді наукових товариств (ACLS) за підтримку дослідницької теми «Жінка на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII ст.», що уможливило появу публікації.

² Найвідоміша до сьогодні збірка робіт, присвячених проблемі «domestic violence», була впорядкована Девідом Файнкельгором і побачила світ у 1983 р.: *The Dark Side of Families: Current Family Violence Research.* – Beverly Hills, 1983. Ця тема, зокрема, досить активно обговорюється в мережі Інтернет.

³ Ці праці є швидше винятками, зокрема, йдеться про дослідження Ореста Левицького: Див. *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII столетия. – Киев, 1901 (це окрема відбитка з часопису «Киевская старина» за 1901 р.); *Його ж.* Лиха свекруха. Побутовий нарис з поліського життя XVIII ст. // *Основа.* Альманах. 1915. Кн. 1. С. 27–37 тощо.

консисторій, стандартизація ведення метричних книг та сповідних розписів, уніфікація церковного життя, що знову ж виявлялося в надширокій сфері відписок. «Конфесіоналізація» церковного життя після прийняття «Духовного регламенту» 1721 р. істотно збільшила вплив церкви на паству, сприяла розширенню компетенції церковних установ і висвітленню приватного життя індивідів у церковній документації. Ці масові джерела допомагають «пролити світло» не лише на ексцеси сімейного життя, але й на засоби обмеження насильства, що до них вдавалися держава та церква. Тут ми маємо справу ще з однією важливою темою – розподілом компетенції церковних інституцій⁴ та державних органів щодо родинної сфери. Процес секуляризації мав своїм наслідком не лише вилучення церковних володінь та реформування монастирського життя; він зачепив сфери, традиційно контрольовані церквою – саму культуру з усім її різномаяттям (літературу, мистецтво, архітектурні вподобання, право, освіту, науку, книгодрукування, музику та театр), порушив питання моральності, відповідальності людини за свої вчинки, взаємин особи і суспільства. З огляду на роль церкви та особливостей церковного життя на українських землях XVI–XVIII ст. секуляризаційні процеси, проходячи разом з уніфікацією православ'я на загальноросійський кшталт, заклали масу суперечностей, що виявилися у час становлення української модерної нації.

Слід зауважити, що насильство в родині традиційно належить до потаємних сфер міжлюдських стосунків й не виноситься на загальне. Наявна документація судових інституцій чи церковних установ – це швидше лише верхівка проблематики, вихід насильства за межі родинного кола через тяжкі наслідки (убивства, підпали, отруєння, втечі). Однак досить яскраво проблематика інцесту, сімейної ворожнечі (конфлікти між одруженими без любові, перелюб, вбивство дружини, знуцання свекрухи над невісткою, взаємини невістки й зовиць, сутички невдячних дітей з батьками, збиткування над сиротами) відображені в українському фольклорі⁵.

Широкі географічні рамки від Дніпра до Дону взяті нами не випадково. Саме Гетьманщина та слобідські полки, заселені доволі однорідним етнічним елементом, попри різницю в управлінні та підпорядкуванні, потрапля-

⁴ Ця тема є вкрай важливою, хоч і малодослідженою. Один із кращих знавців історії українського права, Іринарх Черкаський, аналізуючи джерела Гетьманщини середини XVIII ст., зазначав: «Далі ми довідуємося, що справи родинні, хоч би вони мали явно злочинний характер, як наприклад, мордування од чоловіка своєї жінки, належали до відому духовного суду» (Звідомлення І. Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926 р. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. К., 1927. Вип. 3 (Збірник соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук. № 12.). С. 379.). Однак основними джерелами нашої розвідки є переважно документація цивільних судів, тож висновки Черкаського є дещо перебільшеними. Орест Левицький, аналізуючи родинне життя навіть ранішого періоду (XVII ст.), також користується матеріалами переважно світських установ.

⁵ Див. істотний збірник: Балади. Родинно-побутові стосунки. К.: Наукова думка, 1988, чи виданий того ж таки року: Пісні родинного життя. К.: Дніпро, 1988.

ють у другій половині XVIII ст. під шквал модернізаційних змін, які проводив російський уряд. Однак російська форма модернізації⁶ мала свої істотні особливості: насамперед, вона здійснювалася згори, за державного диктату та жорсткого контролю, й мала наслідком не формування незалежної особистості, а пригноблене й експлуатоване суспільство з солдатчиною (рекрутчиною), тюремщиною (й особливими девіантними субкультурами), зі свавіллям і корупцією чиновницького апарату⁷. Така ситуація суттєво обмежувала самореалізацію особистості, пригнічувала ініціативу й можливості персонального вибору, гальмувала утворення нуклеарних родин. Організація добре керованої держави вступала в суперечність з консервативним мисленням, орієнтацією на звичай. Держава у даному разі брала на себе не лише контролюючу, а й моралізаторську функцію, прагнучи нав'язати певні цінності залежному суспільству. Досить яскраво ця ситуація виявилася в часи правління Катерини II, коли насильству в родині намагалися протиставити просвітницьку риторіку.

Хочемо зазначити, що дана стаття не претендує на вичерпність теми, а радше ставить питання, виносить проблематику на ширше обговорення.

Особливості родинного життя та причина конфліктності у родинах

Родинне життя Лівобережжя та Слобожанщини другої половини XVIII ст. характеризувалося поділом великих патріархальних родин, що поглиблювало традиційні родинні суперечності, а відтак – призводило до зростання насильства у родині. Зазначимо, що відокремлення одруженого сина від батьків було контроверсійним актом, недостатньо проаналізованим в усіх його аспектах⁸. Дроблення селянських родин з усіма складними економічними

⁶ Про російську форму модернізації див.: *Медушевский А.Н.* Утверждение абсолютизма в России. Сравнительное историческое исследование. М.: Текст, 1993. С. 84–85 Про модернізаційні зміни з акцентом на зародженні елементів громадянського суспільства в добу Катерини II див.: *де Мадариага Исабель.* Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с англ. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 924–934.

⁷ На цих особливостях акцентував увагу Михайло Драгоманов ще в 1881 р.: «Життя ж московське, – солдатське, та поки що й фабричне, зовсім не має в собі життя справді новішого, городського, – тобто такого, яке єсть в городах застрячих, – з їх вільною наукою, вільною думкою про громадські справи, вільними спілками між людьми науки й праці. Царство руське бере з застрячих найбільше те, що за гряницею вже стало старосвітським: чиновництво, солдатчину, – та поверхову освіту (одежу й таке інше), а то і розпусту городського життя, а не добрі його боки. От власне ця «холопська», невільницька старовина, – московська і застряча, – та розпуста й приходить в українські села, між інчим через московські солдатські й фабричні пісні». *Драгоманов М.* Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Женева, 1881. С. 83.

⁸ Див. дослідження, присвячені родині та родинним розладам: *Лук'яненко О.* Дослідження української сім'ї кінця XIX–XX ст. в історичній літературі // Український історичний збірник. 2005. Вип. 8. С. 367–377; *Чмелик Р.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 6–14.

наслідками продовжувалося й у XIX ст. Поділ патріархальних родин не ініціювався владою чи церквою, навпаки, ці інституції докладали всіх зусиль, щоб зберегти економічно вигідну для аграрного суспільства велику родину. Думка про українську індивідуалістичну вдачу та психологічні підстави сімейних розподілів поширилася завдяки роботам Миколи Костомарова⁹. Однак, напевно, доречнішою є теза Петра Єфименка про економічні підстави розподілу. Розвиток і Лівобережної України, й Слобожанщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. був доволі екстенсивним: захоплювалися й колонізувалися неосвоєні землі, виникали нові слободи, села й містечка. Процес займанщини призвів до певного пожвавлення у сфері землеволодіння і землекористування, що, своєю чергою, інтенсифікувало прикріплення новим панством підданих до землі. Зі збільшенням кількості населення й поділами землі всередині родин почалося падіння економічного добробуту, що поглиблювалося низькою врожайністю та кількома неврожайними роками поспіль¹⁰. Землі бракувало, обробіток нових територій потребував істотних затрат або переселення. Витрати, пов'язані з доглядом за старими і немічними батьками, неправильний поділ праці через традиційну екстенсивність виробництва («як сім'я велика один робить й злиться, що хтось інший не працює й робить менше»)¹¹, поширення найманства – все це сприяло нуклеаризації сімей. Відповідно, виокремлення дітей було підставою для поглиблення конфліктності в межах традиційних родинних дихотомій: батько (мати) й син (донька), свекруха (свекор) та невістка, теща (тесть) й зять¹² тощо. Отже, родинна конфліктність вочевидь мала під собою вагому економічну підставу.

⁹ Костомаров Н. Две русские народности. Киев–Харьков: Майдан, 1991. С. 62. Микола Костомаров, схоже, у своїх висновках щодо розпаду патріархальних родин потрапив під вплив романтично налаштованого Вадима Пассека (Путевые записки Вадима. Москва, 1834. С. 126–131).

¹⁰ Див. цікаву розвідку на цю тему: Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Донецький університет, 2003.

¹¹ Див. Єфименко П. К истории семейных разделов у крестьян // Киевская старина. 1886. Т. XIV. № 3. С. 596. Проблема аграрного перенаселення та її впливу на демографічну поведінку населення Лівобережної та Слобідської України майже не досліджена, за винятком роботи Арнольда Перковського (Перковский А.Л. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977. С. 105–106).

¹² У зв'язку з цим досить неприязно щодо українців висловився невідомий автор «Замечаний до Малой России принадлежащих»: «Что между Малороссиянами во всякомъ звании или вовся нѣтъ, или очень мало дружества, родственической любви и связи, что дѣти объ родителейъ, а родители объ дѣтяхъ, какъ скоро последніе на отдѣлѣживуть, почти никакого попеченія и сожаленія не имеютъ и что не рѣдко между ними, ссоры и тяжбы бывають». (Замечания до Малой России принадлежащая // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1848. Кн. 1. С. 51–52.).

Однак економічний чинник був не єдиним у сфері родинної конфліктності. Вагомою причиною сімейних конфліктів ставало пияцтво одного з подружжя чи інших членів родини. Ми вже заторкували цю тему, яка, здається має глибокі соціальні корені. Пільгове винокуріння й розповсюдження шинкарства складало вагомий елемент історії Лівобережної України й Слобожанщини другої половини XVII–XVIII ст.¹³; напучування проти пияцтва й вірші про пияків були одним з улюблених сюжетів українського барокового письменства¹⁴ й, урешті, як винокуріння, так і шинкування потрапили в другій половині XVIII ст. під шквал модернізаційних реформ¹⁵. Сімейні бійки й знущання, особливо п'яного чоловіка над жінкою – були поширеним явищем й теж знайшли своє відображення в українському фольклорі¹⁶.

Однак існували й інші, здається, споконвічні, джерела родинної конфліктності. Вторгнення в кровноспоріднене середовище нової особи – невістки, зятя (приймака) – з іншої родини а чи й суспільного прошарку, завжди супроводжується певною конфліктністю. Прийшла особа мала подолати упередження та пройти ряд перевірок, щоб стати «своєю» в родинному колі.

Нарешті, однією зі складових сімейної конфліктності була проблема влади й нерівності у родині, вкрай складна тема в дослідженні родини того часу. Дружина – чоловік, батьки – діти, дід (баба) – онуки тощо. Хто керував родинними справами? Чи існувала рівність між чоловіком та жінкою, а то й верховенство жінки, так яскраво висловлене в українському фольклорі й підтримане багатьма дослідниками?¹⁷ Однак джерела демонструють доміну-

¹³ Див. зокрема роботу: *Прыжов И.Г.* История кабаков в России в связи с историей русского народа. Репринтное воспроизведение (1868 г.). Москва, 1991. С. 164–205; *Острась Е.С.* Назв. праця. С. 57; *Федоренко П.* З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки историко-филологического відділу Всеукраїнської академії наук. К., 1927. Т. XI. С. 129–130, 144–145, 148–155 тощо.

¹⁴ Див., зокрема: *Щеглова С.О.* Давні українські вірші про пияцтво // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. К., 1929. Вип. 2 (Збірник историко-филологического відділу Всеукраїнської академії наук. – № 74 б.). С. 75–86. Існували й сатиричні вірші про п'яниця та похмілля: Українська література XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1983. С. 183–184, 192–198 тощо.

¹⁵ Див.: *Павловский И.Ф.* Князь Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д.В. Кочубей // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. 1907. Вип. 4. С. 211–220; *Павловский И.Ф.* К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. 1908. Вип. 5. С. 65–100; *Тищенко М.* Боротьба кївських козаків з магїстратом за право шинкувати горїлкою // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права (Збірник соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук. – № 6.). К., 1926. Вип. 2. С. 198–217; *Його ж.* Гуральне право та право шинкувати горїлкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. Київ, 1927. – Вип. 3 (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – № 12). С. 150–202.

¹⁶ *Сумцов Н.Ф.* Малорусские пьяницкие песни // Киевская старина. 1886. Т. XV. № 6. С. 277–278 (Пияцтво, лайка, бійка (п'яниця б'є дружину), втеча дружини від п'яниці).

¹⁷ *[Георги И.]*. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. СПб., 1799. – Часть четвертая: О народах монгольских, об армянах, грузинах,

вання саме патріархальних рис у родині, де провідну роль відіграє чоловік, батько, хоч зрозуміло, що дана теза потребує аргументування й уточнень. Головування чоловіка¹⁸ пов'язувалося з його основним обов'язком дбати про добробут господарства та утримувати родину; жінка, у свою чергу, змінювала родові прізвища на чоловікове, втрачаючи батьківське. Чоловік мав право повчати жінку й навіть бити її. Насильство в родині мало однією з причин гендерну нерівність, потребу чоловіка стверджувати свою владу на різний спосіб, і силовий теж.

В рамках аналізу проблеми насильства в родині того часу важливим є твердження про поширення рукоприкладства в усіх різновидах міжлюдських взаємин, як приватних, так і публічних: щодо підданих (чи кріпаків), дітей, підлеглих, підозрюваних тощо.

Чоловік — жінка

Основна проблема гендерних протиріч — влада чоловіка над жінкою і дітьми. Бійка між подружжям чи побиття чоловіком дружини складають вагомий частину кримінальних справ¹⁹. Причини побиття були найрізноманітніші. Так, зокрема, у червні 1790 р. підданий Петра Скоропадського (Чернігівське намісництво) Юхим Карпенко забив до смерті дружину за те, що та погубила волів на пасовиську²⁰. Іван Любченко з села Черняківки (Борзненський повіт, Чернігівського намісництва) 8 березня 1786 р. почав сваритися й бити

индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах с описанием всех именованных казаков так же История о Малой России и купно о Курляндии и Литве. — С. 345–346; *Костомаров Н.И.* Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н.И. Литературное наследие. СПб., 1890. С. 425; *Сумцов Н.Ф.* Назв. праця. С. 278–279 тощо.

¹⁸ Див. цікаві спостереження про стосунки чоловіка й дружини в українському селі пізнішого часу: *Язловський Б.* Сьогочасне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України (Збірник соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук. — № 4). Київ, 1925. Т. 1. С. 23.

¹⁹ Див. масу прикладів з території Харківського намісництва, наведених нами: *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х — 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 5. С. 200–215.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі — ЦДАК України). Ф. 1508, оп. 2, спр. 995, арк. 9. Узагалі побиття дружин і конфлікти через худобу були досить поширеним явищем. Так, 1784 р. мешканець слободи Савинець прапорщик Петро Средбольшкий, зайшовши на кухню, вдарив дружину по носі за те що вона «в отгоні корови замедлила» (Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. 287, оп. 2, спр. 5, арк. 19). «Череда», «худоба» набуває важливого соціального звучання. Відоме повстання в селі Турбаях 1789 р. почалося з чутки, що «череду займають» (*Гуржій І.О.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). К.: АНУРСР, 1950. С. 87), чи зважмо на подібну ситуацію в слободі Хотомлі 1796 р. (Харківське намісництво) «хотомлянское произшествие», де проблема випасу худоби призвела до істотного антивладного заворушення. (*Горбань М.* Хотомлянське «произшествие» (Епізод з історії аграрних рухів на Слобожанщині) // Червоний шлях. 1925. № 1–2. С. 215–216.)

дружину²¹ через те, що їхній син – малолітній Гордій – лазив по хаті «и прилежши къ лав□обернувь стоящей на ней горщикъ съ окропом», ошпарився²². Характерним, про що йтиметься далі, було побиття дружини через «ледарство». У тому ж Чернігівському намісництві 1792 р. селянин Клим Шевченко вкрай жорстоко поведився з дружиною, і, врешті, вбив, її, «лежавшую в лихорадочной болезни»²³. Приблизно за таких же обставин вбив свою дружину у Харківському намісництві (Золочівська округа) 1787 р. селянин Петро Кушнарєнко. Прийшовши додому, він вимагав вечєри, у той час як дружина лежала хвора в «сінцях». Врешті, Кушнарєнко забив дружину палицею до смерті²⁴. Однак причини побиття чоловіком дружини мали й інший характер, зокрема, траплялися випадки побиття через пияцтво й марнотратство жінки. Саме це було причиною вбивства у 1797 р. мешканцем Боромлі (у той час містечко Охтирського повіту, Слобідсько-української губернії) Федором Мироненком своєї дружини Мотрі²⁵.

Існувала ще одна дуже важлива причина побиття чоловіком дружини – досить поширені жіночі втечі. Свобода пересування, демократизм сімейних стосунків у другій половині XVIII ст. зіткнувся зі спробами державного контролю, заборонаю селянських переходів на Лівобережжі та Слобожанщині (1783 р.). Впійману втікачку повертали до чоловіка, де на неї чекало жорстоке покарання. Так, 1787 р. шістдесятидвохлітній Кузьма Чумак з села Петропавлівки (Валківська округа, Харківське намісництво), караючи дружину Єфимію за попередні втечі і підозрюючи її в намірі здійснити чергову спробу, до смерті побив її (спочатку вишневи́ми різками, потім ногами, зашоривши жінку в залі́зні кінські пута)²⁶. Хоча, звичайно, побутових причин побиття чоловіком дружини існувало достатньо багато, тож охарактеризувати їх усі практично неможливо²⁷.

Побиття й убивство чоловіком дружини свідчать про патріархальні відносини у традиційному суспільстві. Особливо про це яскраво свідчить справа

²¹ Разом з Іваном його дружину б'є пляшкою по боках його брат Гордій Любченко.

²² ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 392, арк. 11.

²³ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 1183, арк. 4. Див. також справу про вбивство хворої дружини: ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 398, арк. 1 і зв., 4.

²⁴ ДАХО. Ф. 1016, оп. 1, спр. 33, арк. 5. Цікаво, що мешканці села Одноробівки, де відбулося вбивство жінки, засвідчили, що Петро та Ганна Кушнарєнко жили до цього у згоді (Арк. 17).

²⁵ Державний архів Сумської області. Ф. 746, оп. 2, спр. 234, арк. 3.

²⁶ ДАХО. Ф. 284, оп. 2, спр. 199, арк. 5 і зв.

²⁷ Наприклад, Нєстор Вєлєгєра (сл. Рокитна Валківської округи Харківського намісництва) бив свою дружину за те, що вона затрималася на весіллі, у той час як Нєстор уже повернувся додому (ДАХО. Ф. 284, оп. 2, спр. 62, арк. 8 і зв. – 9.). Мешканець села Люботина тієї ж Валківської округи Гаврило Назарєнко (досить літній чоловік 55 років) бив дружину Ганну за те, що вона на їхньому хуторі в садку, будучи напідпитку, перечепа́лася об колоду, розби́ла брову і не хотіла вставати (при цьому люботинський староста повідомляв, що Гаврило Назарєнко впродовж усього подружнього життя немилосердно бив свою дружину). ДАХО. Ф. 284, оп. 2, спр. 384, арк. 2 і зв. тощо.

шевця Тимофія Кузьмича Шевцова, мешканця слободи Калач Острогозької провінції, найсхіднішого українського тогочасного анклаву. У вересні 1770 р. місцеві жителі бачили, як Тимофій скидав у річку Підгорну з воза тіло своєї дружини. На допиті тридцятилітній швець визнав факт убивства та розповів подробиці злочину. Народившись в іншій великій слободі – Слонівці, Тимофій п'ятнадцять років тому переселився до Калача й згодом одружився на доньці калачівського жителя Калини Таранцова Ірині, жив з нею до моменту вбивства 13 років, нажив шістьох дітей, троє з яких померло. З Іриною Тимофій жив без «порока» років з шість, а потім через пияцтво скоїв перелюб зі своєю сусідкою Параскою, дружиною калачівського жителя Кирила Німого. Дружина, знаючи про його походеньки, інколи дорікала йому, за що була карана. 23 вересня до Тимофія прийшла коханка й поскаржилася, що їхні сусідки, Євгенія Анущенкова і Степанида Кучеренкова, під час сварки дорікали їй, зокрема, і перелюбом. Джерелом цієї інформації вони називали Ірину. Тож Параска вимагала, щоб Тимофій покарав дружину за довгий язик. Однак «виховні заходи» щодо «язикатої» дружини довелося відкласти, оскільки одразу потому Тимофія послали супроводжувати з ратуші колодників. Повернувшись 25 вересня у п'ятницю ввечері додому, чоловік взявся за виховання дружини. Аби жінка нікому «не язвончила» про його зв'язок з Параскою і залишила коханців у спокої, Тимофій згорнув лозину і бив її по руках, а потому скрученими ремінними віжками бив її по всьому тілу. В суботу Тимофій пішов до свого шуряка Михайла Таранця й цілий день допомагав йому молотити. Дружина ж займалася «обыкновенною» своєю роботою. Повечерявши, родина лягла спати – Тимофій на лаві, а дружина з дітьми – на примостку. Вранці Тимофій завважив, що дружина мертва. Тож він таємно вивіз її тіло до річки й кинув у воду, а потому пішов по сусідах, питаючи, чи не бачили вони Ірини, бо десь пропала. Покликавши двох жінок, одна з яких була невісткою коханки, Тимофій пішов з ними до річки, де вони швидко відшукали тіло «потопельниці». Місцевий отаман, оглянувши тіло, виявив сліди побоїв і взяв Тимофія під варту.

Якщо свідчення Тимофія цілком традиційні для патріархального суспільства, де жінка позбавлена будь-яких прав, а чоловік зраджує їй та ще й збиткується над нею, то свідчення його коханки-сусідки Параски Кобзаренкової демонструють дещо іншу модель жіночої поведінки, де жінка мала достатню свободу.

Параскева Антонівна Кобзаренко, сорока п'яти років (на п'ятнадцять років старша за коханця), народилася в містечку Лохвиці Лубенського полку, де по досягненні повноліття була видана заміж за тамтешнього жителя Мусія Репаненка. Через рік подружжя перейшло на проживання до Астраханської губернії в казенну слободу Яїк, де через два роки Мусій помер. Параска потому вийшла заміж за тамтешнього жителя Кирила Кобзаренка й з ним перейшла на проживання в полкову слободу Калач Острогозького полку. По-

дальші її свідчення підтверджують Тимофієві слова про перелюб, що стався «по случаю п'янства» і тривав уже сьомий рік. Параска оповіла, що дружина коханця Ірина у розмові з сусідками згадувала про зв'язок свого чоловіка. Тож вона, щоб та інформація не розходилася поміж людьми, попросила коханця покарати дружину, однак «словесно, а бити не просила». Вранці 26 вересня після «екзекуції» Параска ходила до Шевцова, щоб забрати чоботи, які дала йому полагодити. Вдома була лише Ірина, що саме обідала. Кобзаренкова помітила у неї на правій руці червону рану й спитала про її природу. Ірина відповіла, що то чоловік бив її лозиною, однак причини не повідомила. У свідченнях допитуваних – безліч побутових деталей, які висвітлюють різні сторони життя тогочасної жінки²⁸. Звертає на себе увагу, скажімо, факт втручання сусідок у взаємини, арешт Шевцова громадським отаманом, тобто, активна роль громадськості в родинних справах, і, найголовніше – пригнічене становище Ірини в родині.

Власне, стосунки чоловіка й дружини підтверджували відоме українське прислів'я: «Люби, як душу, а тряси як грушу»²⁹. А вираз «не клята, не м'ята»³⁰ демонстрував спосіб щасливого родинного життя жінки. Поширені ж у фольклорній розповіді про побиття жінкою чоловіка загалом не трапляються серед кримінальних справ. Власне, на думку Миколи Костомарова, за українськими світоглядними уявленнями немає нічого вартішого висміювання та зневаги, як чоловік, що дозволяє дружині попихати собою чи й навіть бити себе³¹.

Чоловіча перевага в актах насильства, його «право» на брутальну демонстрацію сили в стосунках з дружиною очевидна. Однак особливість даного виду джерел, часте сприйняття фактів насильства як девіації членами спільноти, матеріали українського фольклору, де жінка часто постає розумнішою за чоловіка, примушують дослідника обережніше ставитися до судових актів як джерела й у своїх висновках орієнтуватися на цілий спектр прямих і непрямих даних.

Батьки — діти

Роботи, присвячені питанню «батьківства» та «материнства», тобто ставленню батьків до своїх дітей на Лівобережній та Слобідській Україні XVIII ст., на жаль, практично відсутні в українській історіографії, тож варто залучити до аналізу цієї проблеми пізніші етнографічні записи та дослідження.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1807, оп. 1, спр. 1080, арк. 1 – 3, 9 і зв., 10. Тимофій Швецов за злочин був засуджений і засланий на Нерчинські заводи. (Арк. 13)

²⁹ [Номис М.] Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К.: Либідь, 1993. С. 403. Водночас: «Від милого пана не болять і рана» (С. 405).

³⁰ Там само. С. 395.

³¹ *Костомаров Н.И.* Семейный быт. – С. 417. Костомаров стверджував, що пісень про доброго чоловіка в українців небагато, набагато менше, ніж пісень з іншим змістом – про злого чоловіка чи п'яницю (Там само. – С. 410).

Схоже, в українській традиції турбота батьків про своїх дітей вважалась важливішою, ніж піклування дітей про батьків³².

Варто зазначити досить високий рівень відповідальності батьків за своїх дітей у досліджувану добу, прагнення допомогти їм, вивести їх у «люди»³³. Батьки були уважними і щодо стосунків поміж дітьми, про що свідчать виховні настанови, які знаходимо в заповітах козацької старшини першої половини XVIII ст., зокрема, слобідського (Ізюмський полк) наказного полковника Данила Данилевського (1716)³⁴ та гетьманського значкового товариша Степана Бутовича (1746)³⁵. У заповіті Бутовича читаємо: «...дабы вы, яко единокровніе, друг друга любили, меньший старшаго предпочитая».

Однак конфлікт поміж батьками і дітьми був неминучим з огляду на поділ селянських родин чи розподіл спадщини серед дітей «нового шляхетства». Скарги батьків на дітей також не є чимось винятковим. Наприклад, вахмістр Семен Дьяконов з села Люботина Валківської округи Харківського намісництва скаржився на власну доньку Наталію (в заміжжі Каменеву), якій з чоловіком побудував окремі «покої» й прийняв «у дом свой», однак 10 жовтня 1794 р. донька, посварившись з батьком, лаяла його «матерщиною», обзивала «вором и разбойником», що стало підставою для судового позову³⁶.

Побиття батьками дітей, чи, навпаки, дітьми батьків також характеризують родинні стосунки. Яскравим прикладом є вбивство, що трапилося 1769 р. в уже згадуваній слободі Слонівці Острогозької провінції (Бирюченського комісарства). Батько-одинак Іван Стрижко убив свого хворого сина Григорія. Опівночі зненацька батько розбудив дітей і наказав їм молитися. Хворий уже другий тиждень Григорій одягався надто повільно, що роздратувало батька. Тож він, схопивши «древко», з якого спала «чепелья», почав бити дитину. На прохання сина припинити побої Іван відказував: «Ты ж де мені судиш». Не допомогло і заступництво іншого сина – Івана: батько продовжував бити Гри-

³² Михайло Максимович, аналізуючи проблему сімейних взаємин українців, наводить цікаве народне оповідання: «Летел ворон из теплых стран и под крыльями нес своих птенцов. Дорогой задал он вопрос одному птенцу: будет ли он носить своего отца, когда тот состариться; получив утвердительный ответ, ворон бросил птенца на землю. Такой же ответ получил он от второго птенца и поступил с ним так же, как и с первым. Третий отвечал: «Буду носить, батьку, да тільки своїх діточок». Отец принес этого птенца куда было нужно, потому что видел в нем правдивость» (*Максимович М.* Українець. К., 1864. С. 12. Цитую за *Сявакко Є.І.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К.: Наукова думка, 1974. С. 63). Подібна легенда існувала в єврейській традиції, див.: *Дзвіс Наталі Земон.* Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века. Москва, 1999. С. 13.

³³ Трохи торкаємося цієї теми в статті: *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу. // Київська старовина. 2003. № 1. С. 42–58.

³⁴ *Данилевський Г.П.* Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков, 1866. С. 294.

³⁵ *Лазаревский А.М.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1872. Т. II. Кн. 1. С. 119.

³⁶ ДАХО. Ф. 284, оп. 2, спр. 366, арк. 1. Справа закінчилася мировою.

горія (навіть мертвого), доки не «умаялся». Вранці провідати батька та братів приїхав ще один син Стрижка, Микита, що батракував у слонівського отамана Данила Корецького. Побачивши сина, Іван Стрижко почав його лаяти, а потім схопив за чуба й поволік у хату з галасом: «Вы де меня не слушаете». Під час свого короткого перебування у батьківському домі Микита встиг помітити схований за дерев'яним начинням труп брата. Тож вирвавшись з допомогою молодших братів, Івана та Якова, з батьківських рук, Микита повернувся до господаря і повідомив йому про побачене³⁷. Поза тим, що Іван Стрижко вочевидь мав риси «безумствующаго человека», факт побиття неслухняних дітей є доволі характерним.

Побиття батьком дітей могло закінчитися й інакше, досить трагічно для батька. Так, у селі Грунському (Зіньківський повіт, Чернігівське намісництво) 1784 р. колишній козак Олексій Тищенко, прийшовши додому п'яний, почав бити дорослого сина Дмитра, женучись за ним до «плоту». Біля паркану Дмитро вихопив з плоту дрюк й почав бити ним батька. Від побоїв Олексій Тищенко на другий день помер³⁸. Однак зазначимо, що такі приклади були поодинокі. Авторитет батька, вочевидь, був достатньо високим навіть за умов активного відокремлення синів та заміжніх дочок³⁹.

Свекор (свекруха) – невістка

Проблема невістки та свекра чи свекрухи є однією з найвагоміших для характеристики сімейних відносин. Саме у цих стосунках виявляється як «патріархальність» української родини (заміжня жінка йшла, зазвичай, в родину чоловіка), так і її протилежність – вияви незалежної жіночої поведінки.

Стосунки між свекрухою та невісткою часто супроводжувалися зневагою і наругою, що яскраво відображено в українському фольклорі. Достатньо прикладів надають і джерела. Так, 14 грудня 1788 р. свекруха Явдоха Колючкова (мешканка хутора біля села Миколаївки Роменського повіту Чернігівського намісництва) біла жорстоко невістку Ганну ремінною пугою, дерев'яним поліном, залізним рогачем, кричачи так, що навіть чули сусіди: «Ось, я тобі, суко, дам, ось я тебе докладу воза»⁴⁰. Причиною побоїв була відмова невістки йти на річку робити ополонку й прати. У відповідь невістка з розбитою головою, гучно ридючи, лишень крикнула: «Ой, лишечко, мні!». Сусіди зазначили, що свекруха часто біла невістку й морила її голодом. Наступного дня, 15 грудня 1788 р., Ганна Колючкова померла. Прибулий лікар під

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 1807, оп. 1, спр. 900, арк. 1а, 2 і зв., 4.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 240, арк. 6 і зв.

³⁹ Хоча автор «Замечаний до Малой России принадлежащих», зазначив часті факти непослуху дітей в «малоросійській» родині порівняно з «великоросійською»: «Малоросійский крестьянин, как скоро сына жениль, тот чась отъ себя отдѣляетъ и тѣмъ самымъ свое хозяйство въ бѣдность приводитъ; такой женатый сынъ, а паче его жена отцу и матери никакого не дѣлаеть повиновенія и еще живучи въ одной избѣ отцомъ, тотчасъ на особомъ хлѣбѣ живутъ начинають» (Назв. праця. С. 52.).

⁴⁰ Так і в оригіналі.

час розтину виявив багато хвороб: «сальник истлевший», дуже слабкий правий шлуночок серця, в стравоході маса каменів. Себто Ганна була загалом тяжко хвора, що й пояснює її слабкість, часті нездужання, «лінь» та апатію, за що її була свекруха. Однак лікарський вердикт був невтішний і для вбивці, бо небіжчиця померла «не от болезни, а от бою». Себто офіційно було визнано факт убивства, тож сорокашестилітню свекруху було ув'язнено⁴¹.

Випадки експлуатації родиною чоловіка невістки не є винятковими, що інколи призводило до її смерті. Так, 1796 р. поблизу с. Богуславського біля Ізюму (Харківське намісництво) на полі померла, ріжучи коноплі, молоденька дружина Мирона Чорноу'ята – Варвара. У слідчих була підозра на самогубство. Небіжчиця лише два тижні по одруженні жила з чоловіком, якого потому забрав поміщик в сл. Лиман. Життя з батьками чоловіка, де свекор «онує нев[і]стку ненавидить», не творило атмосфери сімейного щастя. Тож коли Варвара пропала, свекор зазначив: «Какая нужба, хотя бы она и помандрувала, я б ее то б простилъ», головне, щоб вона собі не заподіяла смерті⁴². Зауважимо, що в українських родинах також траплялися випадки «снохацтва», тобто статеві стосунки свекора з невісткою, які не особливо приховувалися від родини⁴³.

Такі родинні конфлікти мали й зворотній бік – насильство як оборона. Такою є справа родини Радченків (с. Пакулі Києво-Печерської лаври, Чернігівське намісництво). Свекор Герасим Радченко прийшов додому п'яний і почав лаяти й бити невістку Пелагію (при інших невістках) спочатку чоботом, потому – пугою. Пелагія схопила «днище», на якому пряла, й, борючись, «от бою уходя», потрапила «руб'ям» того днища свекрові у ліву скроню. Герасим зі стогоном упав. Пелагія ж, спочатку вибігши з хати, швидко повернулася і кинулася допомагати пораненому «закладала рану хлібом і губкою, обв'язувала її хустками, однак кров не вдалося спинити. Герасим помер, а під час слідства люди невістку «одобрили», тобто свідчили про її добру поведінку до трагічного випадку⁴⁴.

Отже, насильство над невісткою, особою з іншої родини («одрізаною скибою от хліба»), було досить частим⁴⁵, однак неможливо визначити ступінь його розповсюдження. За емпіричними спостереженнями такі ексцеси були найпоширенішими після випадків побиття чоловіком дружини.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 952, арк. 5–9.

⁴² ДАХО. Ф. 287, оп. 2, спр. 614, арк. 1, 4, 12 і зв., 63.

⁴³ Дані приклади стосуються Острогозької провінції; ми оприлюднюємо у великій розвідці: «Ставлення до жіноцтва в Острогозькій провінції (1765–1779 рр.) (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву в місті Києві)», поданої до друку в 12 том Українського археографічного щорічника.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 15, арк. 18–19. Згідно з «малоросійським правом» й низкою обставин Пелагію засудили на два роки острогу й церковної епітимії.

⁴⁵ Ми оминули ще одну важливу проблему – стосунки сестри та зовиці, втім, виявити джерел, що пролили б світло на цей аспект функціонування родини, поки що не вдалося. Суперечки ж поміж особами з таким родинним статусом напевно мали місце (Див. наприклад спогади «малороса» Григорія Винського: *Винский Г. Мое время.* – Петроград., 1915. С. 122.).

Теща (тесть) — зять

Взаємовідносини тещі та зятя – один із улюблених сюжетів в українському фольклорі. Саме постать зятя, «приймака», насичена масою контроверсій, до того ж переважно негативних. Нам не вдалося знайти приказок про зятя чи приймака з позитивною конотацією, натомість маємо: «З чужого чортяти не зробиш дитяти», «Приймакові як собаці, собака у приймах був та хвоста забув», «Ні втять, ні взять лучче собака ніж зять» (У свою чергу: «Як єсть, так єсть лучче собака ніж тесть»), «Зять любить взять, а тесть любить честь»⁴⁶.

Однак серед кримінальних справ найчастіше трапляються випадки убивства тестя. Так, 23 квітня 1784 р. у селі Болотниці (Роменський повіт, Чернігівське намісництво) зять Григорій Куковицький зайшов до тестя й тещі Загайок. Тесть Прокіп, будучи нападпитку, почав лаяти зятя й схопив хват, а той, захищаючись, ударив тестя в груди, «оть чего тоть упаль на лаву». Через кілька днів Загайко помер, однак місцевий лікар констатував смерть не від побоїв, а від постійного пияцтва й нападів епілепсії (падучої)⁴⁷.

1782 р. Зиновій Сахмат (підданий Кирила Розумовського, мешканець хутора Уйдиводолиського біля Гадяча) зарізав тестя Федора Линченка, який намагався захистити дочку від побоїв п'яниці-чоловіка⁴⁸. Подібна ситуація сталася на Новий рік 1783 р. у селі Козлівці (Лохвицький повіт того ж таки намісництва), де козак Іван Кудлай, прийшовши в дім до зятя Івана Руденка і бачачи, що той б'є свою дружину, кинувся її боронити. Зять же, схопивши палицю, почав бити й тестя, який після побоїв захворів і помер⁴⁹. За свідченнями односельців сварки в родині Руденків і до того траплялися достатньо часто.

Ці приклади свідчать про існування конфліктів і у випадку роздільного проживання батьків і дітей, а також про відсутність субординації дітей щодо батьків. До того ж можна говорити про маскуліність суспільства, оскільки основними суб'єктами, що чинять насильство, виступають чоловіки, й лише дотично до того причетні доньки-невістки чи тещі. Ствердження влади в родині відбувалося через певну конкуренцію представників однієї гендерної групи. Хоча дане твердження ще потребує ширшого залучення джерельного матеріалу.

Брати та сестри

Найяскравіше родинна конфліктність та насильство мали б виявлятися серед «кревних» – у сварках поміж братами чи сестрами. Бійки за батьківське майно були неминучими серед близьких родичів, особливо виопуклюючись у середовищі шляхти. Найвідоміший історик Гетьманщини Олександр

⁴⁶ [Номис]. Назв. праця. – С. 418.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 236, арк. 1, 8, 21 і зв.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 19, арк. 13 і зв.

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 170, арк. 12, 14.

Лазаревський в одній зі своїх розвідок наводить досить промовистий документ про сварки між братами Борознами. Після смерті батька 1757 р. усі маетки взяв до своїх рук старший син Іван, що й мешкав у батьківському домі. Молодші брати Григорій та Петро вимагали негайного розподілу, залучаючи до конфлікту підданих. 17 квітня 1758 р. вони, підпоївши селян і згуртувавши їх у ватагу, напали на дім брата, де побили невістку. Іванові вдалося втекти до найближчого форпосту російських військ⁵⁰. Конфлікт між землевласниками, братами чи сестрами, спричиняв й акти «класової ворожнечі», коли одна зі сторін нацьковувала на іншу підданих⁵¹.

Ворожнеча між братами чи сестрами за означенням мала матеріальний характер, бо у більшості випадків йшлося про розподіл майна чи межові суперечки. Вимоги братської взаємодопомоги чи опіки брата над сестрою⁵² серйозно трансформувалися, коли йшлося про майно, про що свідчить і прислів'я: «Брат любить жінку здорову, а сестру багату»⁵³ (тобто ту, яка не потребує допомоги).

Дорослі діти та мачуха

Проблема стосунків нерідних дітей з мачухами чи вітчимами гостро поставала після смерті батька/матері при розподілі майна. Пасинки часом не цуралися жодних засобів, у тому числі й насильницьких, при заволодінні «батьківщиною» чи «материзною», яку вони без жодних розподілів та правових підстав вважали своєю. Не обходилося при цьому без бійок і сварок, вигнання вітчимів чи мачух з дому і побиття їх. При цьому нам не зустрічалися факти подібного поведження мачухи/вітчима зі своїми пасинками/пасербицями.

1780 р. у Батуринському нижньому земському суді розглядалася справа про спадок між братами Петровськими, військовим канцеляристом Федором і колишнім старшиною Запорозької січі Сидором, та їхньою мачухою Ганною, яку вони після смерті батька вигнали з дому, забравши, як вона твердила, її майно: подушку, льняне прядиво, клубок ниток, «нам[]тку баволняну зь золотымъ концемъ», кунтуш, скатертину, нові черевики, полотно. Брати свідчили, що забрали ті речі через «непостоянство и п'янство» мачухи, бо їхній батько давав дружині гроші на промисел (до тисячі рублів), а вона їх

⁵⁰ Лазаревский А.М. Очерки старейших дворянских. С. 90–91.

⁵¹ Див. цікавий випадок з с. Дем'янівки (Богодучівська округа Харківське намісництво, 1791 р.), коли суть конфлікту між поміщицею та громадою на правду зводилася до конфлікту між поміщицями-сестрами: ДАХО. Ф. 282, оп. 2, спр. 304, арк. 1а.

⁵² Див. наприклад: Костомаров Н.И. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н.И. Литературное наследие. – Спб., 1890. С. 471–474. Костомаров завважує існування поганих стосунків поміж вбогою сестрою і заможним братом чи у випадку, коли одна сестра була багатою, а друга – бідною.

⁵³ Так говорили моя прабабуся з села Вільшани Дергачівського району Харківської обл. Василина Михайлівна Калашник (Квасник).

«растеряла». Колишній запорожець Сидір був суворіший у своєму присуді мачусі: «...когда истица вішла замужь за ихъ отца, то имѣла з собою толко одну лубяную стужку, в ней рубаха женская одна да кафтанъ китайки старый, и тотъ биль позиченный, который послѣю и возвращень...; да послѣ привезень былъ ветхой сундучокъ, в немъ одной байборакъ, покрытый сукномъ зеленымъ единь, да другой старьи, покрытый крашениною, да запаска стамѣтова одна, на ней истицы зеленаго сукна старий на головѣ намѣтка простая и протчое скодное одѣяние весма ветхое»⁵⁴. Далі Сидір оповідав, що після одруження батько дав мачусі грошей (які та «помарнотратила») та каптан. До всього Ганна взяла з дому Петровських «байбарак» під блакитним сукном, новий кожух «нагольний», два потертих каптани (один сукна зеленого, інший китаєвий), дві юпки, дві шапки, два серпанки, вісім сорочок, «сподницю каламайки полосатою», дві нових запаски (одну «штаметову», а іншу напівштаметову), чоботи та черевики. Однак найзапекліша боротьба точилася за «баволницю». Позивачка наполягала, що ця намітка дісталася їй «даровизною» від сотнички Демидовської. Сидір заперечував, пропонуючи свій варіант походження речі: під час весілля онучки сотнички Демидовської, коли «в понедѣльникъ по старинному обыкновению накрыта в молодой голова», батько Василь Петровський «молодихъ от своего хозяйства дарилъ», тоді й цю бавовняну намітку із золотим кінцем забрав собі (напевно, йшлося про обдаровування молодими гостей), опісля віддавши її мачусі. Даний колоритний випадок – не поодинокий казус, і йшлося не лише про знакову сутність речей, а й про дріб'язковість при розподілі майна. Мачуху в даному разі позбавляли навіть найдрибніших здобутків та подарунків.

У середовищі землевласників конфлікти часто велися за мастки, які переходили по смерті батька до мачухи. Так, у Новгород-Сіверському намісництві, у селі Рикові 1790 р. сини значкового товариша Григорія Неміри, Микола та Кирило, вчинили гвалтовний наїзд на будинок мачухи Марфи⁵⁵.

Власне, при розподілі майна позиція мачухи була не особливо приваблива, а в її стосунки з нерідними дітьми задалегідь закладалася проблема майбутнього конфлікту з ними⁵⁶.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 797, оп. 2, спр. 431, арк. 10.

⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 1510, оп. 2, спр. 307, арк. 1а, 13–14.

⁵⁶ Ми оминаємо ще один важливий сюжет, що виходить поза рамки внутрішньосімейної конфліктності: конфлікти між підопічними й опікунами та між опікунами й іншою ріднею тощо. Неврегульована належним чином й заплутана система опікунства (див. характеристику норм Литовського статуту щодо цього: *Іваницький-Василенко С.* Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини // Праці комісії для вивчення історії західньоруського та українського права. К., 1925. Вип. 1 (Збірник соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – № 3.). С. 59–81), особливо складним був розподіл майна по досягненню дітьми повноліття, що було серйозною підставою для сварок і непорозумінь. Це зауважує і автор «Замечаний до Малой России принадлежащих» (Назв. праця. – С. 37).

Вочевидь приказка «Горілка не дівка, а мачуха не мати»⁵⁷ мала під собою підстави, що яскраво відображено у фольклорі, зокрема, проблема малого/залежного сироти з мачухою, особливо пасербиці, де знову ж виявлялася владна перевага мачух та вітчимів над дітьми⁵⁸. Хоча існували й інші варіанти стосунків. Мемуарист Григорій Винський, чие дитинство минуло в Гетьманщині 70-х рр. XVIII ст., розповідає про свого вітчима, що той, хоча часто був сердитий на нього, однак «исправлял сіе через нашу несчастную мать»⁵⁹. Відповідно, не бив Григорія, не лаяв і в подальшому житті часто допомагав вибиратися з негараздів. Дане питання потребує ширших студій, єдине, що напевно слід констатувати – наявність конфлікту в даній дихотомії.

Родинна солідарність

Поруч з аналізом конфліктності в родині варто зазначити існування досить характерної для родинних стосунків солідарності поміж її членами, яка часто виявлялася, своєю чергою, у міжгрупових/міжсімейних конфліктах. Наприклад, 1789 р. у селі Талалаївці (Ніжинський повіт, Чернігівське намісництво) Наталя Паращенко, обороняючи свого чоловіка, до смерті побила пугою віта Івана Шуляка⁶⁰. Міжсімейні бійки з трагічними наслідками взагалі не були винятковим явищем⁶¹.

Солідарність у родині демонструє і справа, що розглядалася в Зінківському повітовому суді (того ж намісництва). Устину Друзеву та Марину Ляхову звинувачували у «предержательстві воров», однак з'ясувалося, що тими злочинцями були чоловік Устини – Михайло Друзь, та син Марини – Олексій Лях, які, втікши з в'язниці, переховувалися у рідні⁶².

Тобто, говорячи про конфліктність у родині, слід зважати на приклади внутрішньосімейного порозуміння, і хоча вагу таких стосунків у контексті інших варіантів взаємин визначити важко, однак очевидно, що родина була солідарною групою, особливо в стосунках з чужими.

Спроби контролю та подолання родинних конфліктів державою

Проблема залагодження сімейного конфлікту й подолання насильства з боку владних інституцій притаманна для багатьох культур. В юридичній си-

⁵⁷ [Номис]. Названа праця. – С. 416. Цікава паремія, моя прабабуся в даному разі казали: «Горілка не дівка, та хоч якого козака з розуму зведе».

⁵⁸ Див. про негачії до вітчима й мачухи: *Костомаров Н.И.* Семейный быт. – С. 470.

⁵⁹ *Винский Г.* Мое время. Записки Г. Винского. – Санкт-Петербург, 1914. С.10.

⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 950, арк. 9.

⁶¹ Див. цікавий документ 1784 р. з Ромнів, де йдеться про бійку в домі козака Андрія Науменка, де козак Михайло Нестеренко з синами зчепився з родиною військового товариша Луки Сокола (ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 118, арк. 2). Див. також справу про бійку Сорочинських та Стеценків у Богодухові 1792 р. (ДАХО. Ф. 282, оп. 2, спр. 342, арк. 1, 9) тощо.

⁶² ЦДІАК України. Ф. 1508, оп. 2, спр. 1042, арк. 3.

стемі Речі Посполитої й на українських землях, що входили до складу цієї держави, існувала низка систем поладження конфліктів, зокрема, досить поширений «полюбовний»⁶³. Варто зазначити й той факт, що права культура Речі Посполитої залишила глибокий слід в Гетьманщині та на Слобожанщині. Будь-який прецедент чи сварка виносилася на судовий розгляд, і родинні конфлікти не були винятком.

Російська імперська влада у другій половині XVIII ст. під впливом ідей Просвітництва намагалася «гуманізувати» населення: обмежити чи скасувати смертну кару, збільшити значення судових інстанцій та медичних експертиз. Правові нюанси «річпосполитського» минулого та політика імперської влади своєрідно перепліталися на Лівобережній та Слобідській Україні, що відображалася у спробах обмеження насильства у родині.

Насамперед, насильство у родині намагалася обмежити сама громада, сусіди, а також органи місцевого самоврядування. Це виразно видно з початкових формул кримінальних справ, апеляції до сусідів у справі характеристики потерпілих та підозрюваних. Російська державна влада від самого початку скасування слобідської та гетьманської автономії теж долучилася до справи обмеження родинного насильства. Це засвідчує просвітницька риторика й поступова зміна в системі покарань. Хоча, власне, особливість джерельної бази не дає повної картини втручання державних структур у сферу обмеження родинного насильства.

У 1767 р. перший слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін викликав до себе для напучувань прапорщика Сумського гусарського полку, представника давньої старшинської родини Андрія Кондратьєва після отримання чолобитної від дружини офіцера Ганни про те, що він жорстоко її б'є⁶⁴. Аналогічний випадок втручання представників державних органів з метою «гуманізації» ставлення до жінки, підданої, служниці трапився у Слобідсько-українській губернії. 6 жовтня 1770 р. служник острогозького прокурора Лодиженського, Степан Качков, ідучи з Острогозька, почув крики людей біля річки Сосни. Побачивши, що у воді тоне баба, він заліз у річку й витягнув її на берег. Під час допиту в провінційній канцелярії виявилось, що «потопельниця» – росіянка з Старого Осколу Авдотья Степанова, кріпосна острогозького жителя (військового обивателя) Дмитра Зиновьєва. Живучи на заміському подвір'ю, вона розводила для хазяїна птицю. Одного разу в стані сп'яніння вона погубила каченят. Приїхавши на свій пташник, Зиновьєв виявив недостачу, за що жорстоко побив кріпосну палицею й погрожував повторити езекуцію. З остраху перед покаранням Авдотья Степанова пішла на місток річки Сосни й стрибнула з нього «во всем платне». Дізнавшись про цю подію, острогозький прокурор Лев Лодиженський розпочав слідство, яке

⁶³ Див. *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ–Львів, 2004. Т. II. С. 207–228.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 1815, оп. 1, спр. 166, арк. 2.

й виявило, що Зинов'єв поводився «тиранськи» не лише з підданими, але й з власною дружиною і своїми малолітніми дітьми. Кріпаки ж Зинов'єва, не маючи відповідного одягу, взимку обморожували руки й ноги. За таке «безбожие и варварство» Зинов'єв був узятий під караул, а прокурор звернувся до Острогозького духовного правління, аби церковна влада шляхом накладених покут та епітимій вплинула на «деспота»⁶⁵.

Церковна влада теж намагалася обмежити насильство в родині, про що свідчить випадок, що стався у тій же Острогозькій провінції. Жителька Острогозька Агафена вийшла заміж за Федора Никитенка на хутір Гнилий. Однак життя у свекра – Тихона Никитенка – було тяжким. Свекор і чоловік били Агафену нестерпно. Саме тому в березні 1778 р. молодиця втекла й поскаржилася на побої в Острогозьке духовне правління. Звідти їй видали «указ» до чоловіка, свекора й свекрухи «о нечинении ей, Агафене, побоевъ» і відправили додому. Потому Агафена «съ в□дома мужа» пішла на хутір Явдаків у найми до тамтешнього жителя Мартиненка на період жнив, щоб відробити свій борг тому ж Мартиненку в чотири рублі, які вона взяла ще дівкою для купівлі шуби. Одного дня на хутір приїхав чоловік Агафени зі своїм родичем, які в присутності Мартиненка та інших наймитів почали її нещадно бити палицями, а потім, прив'язавши до голоблі підводи, погнали в хутір Гнилий (за двадцять п'ять верст). Після такого «повернення» з наймів Агафена втекла й жила по різних місцях, певний час і у своєї матері – Христини Роевої, доки не була спіймана як безпашпортна. Однак жінка свідчила, що під час мандрів перелюбу чи якихось незаконних вчинків не чинила, тож воронезький єпископ Тихон 1779 р. надіслав резолюцію про заборону її бити⁶⁶. Тобто, тут ми натрапляємо на яскравий приклад спроб уладнати сімейний конфлікт церковною владою, проте загалом невдалих.

Схоже, що родинне життя продовжувало регулюватися міжгруповими нормами і вкрай тяжко піддавалося унормуванню, що його намагалися провадити церковні та державні органи.

Втім, уніфікація управління по всій Російській імперії й просвітницькі починання призводять до запровадження на території Гетьманщини та Слобожанщини на початку 80-х рр. XVIII ст. нового органу, що безпосередньо мав опікуватися проблемами насильства в родині й подоланням конфліктів, справами про божевільних та хворих – совісного суду. Метою нового органу було примирення суперечок, особливо між близькими людьми, полагодження справ, пов'язаних з дитячою злочинністю, ворожбитством і забобонами. На жаль, проблема совісних судів практично не висвітлена в українській історіографії, виняток складають лише статті Олексія Андрієвського⁶⁷ та Івана

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 1807, оп. 1, спр. 1067, арк. 1а, 8–9.

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 1807, оп. 1, спр. 2224, арк. 1а, 3 і зв., 7.

⁶⁷ *Андрієвский А.* Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782) // Киевская старина. 1891. Т. XXIV. № 7. С. 119–129.

Рибакова⁶⁸. Совісні суди вводилися у відповідності з «Учреждєнієм о губерніях» 1775 р., однак постали вони на Лівобережній та Слобідській Україні на початку 80-х рр. XVIII ст., водночас із запровадженням намісницького управління. Подібні установи існували в Скандинавії, зокрема, в Данії («Vergleichungs Gericht»), на що пізніше покликався симпатик совісних судів, невідомий автор «Замечаній до Малой Россіи принадлежащих»⁶⁹. За основу таких судів напевно було взято англійську систему судочинства. Проіснували ці суди вочевидь до 1796 р., а потім були відновлені 1803 р.⁷⁰ Походження й розвиток совісних судів непогано проаналізовані, однак компетенція їх, зокрема, як контролюючої родинне життя інституції, не розглядалася взагалі. Єдине, що можна сказати напевно: совісний суд – «перша смілива спроба пересадити на російський ґрунт зародок таких начал здорової й гуманної юстиції, які залишалися, коли не цілком, то мало не цілком чужі російському праву попередньої епохи...»⁷¹. Іван Рибаков розглянув тільки доступні йому справи Полтавського совісного суду з 1803 р. Основна проблема полягає у великих втратах документації цих органів, однак справи Харківського совісного суду за період 1782–1797 рр. збережені майже повністю⁷².

Харківський совісний суд в одній із перших справ зіткнувся з проблемою «свекрухи» та «невістки». 1781 р. у слободі Вищій Сироватці, що біля Сум, молода жінка Явдоха Осадченко підпалила будинок свекра. Пожежу швидко загасили, а палійку віддали до місцевого суду, звідти справа перейшла до намісницької палати кримінального суду, а потому, оскільки Явдосі на момент вчинення злочину не виповнилося шістнадцяти років, справу передали на розгляд совісного суду. Явдоха зазначила, що рік тому вийшла заміж за Терентія Осадчого. В домі чоловіка вона постійно потерпала від побоїв свекора Федора Осадчого та свекрухи. Не стерпівши насильства, жінка втекла в слободу Краснопілля, але була спіймана чоловіком, після чого її життя перетворилося на пекло. Через постійні знущання Явдоха підпалила хату свекра й вирішила покінчити життя самогубством. Сусіди й обивателі підтвердили,

⁶⁸ Рибаков І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. К., 1928. Вип. 1 (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. №74). С. 33–44.

⁶⁹ Замечания до Малой Россіи принадлежащие. – С. 13–14. Сам автор «Замечаний» говорить про потребу відновлення совісних судів, бо «Малороссіяне люди неспокойные и къ тяжбамъ и ябедам жадные, что и въ самомъ дѣлѣ есть: нигдѣ никакой народъ к сочиненію о ябедѣ к продолженію тяжбебъ, и часто пустыхъ и неосновательныхъ, так не склонень и не жадень какъ Малороссійскій» (С. 14).

⁷⁰ Рибаков вважає, що совісні суди були запроваджені на Лівобережжі лише 1803 р. (Рибаков І. Назв. праця. – С. 34), що є помилкою, оскільки значна частина Лівобережжя входила до Київського намісництва, а документи Київського совісного суду існують з 1782 р., див.: Андриевский А. Назв. праця. – С. 119–120.) Тим більше, що згадуваний автор «Замечаний до Малой Россіи принадлежащих» (твору перших років XIX ст.) говорив про «возстановленіє», а не утворення совісних судів.

⁷¹ Висловлювання відомого російського історика О. Кізоветтера цит. за: Рибаков І. – С. 45.

⁷² Про це за інформацією Д. Багалія писав і сам І. Рибаков. – С. 35.

що Явдоха «состоянія доброго». Совісний суд виправдав її, зазначивши, що «развращенный нравъ, злоба и мщеніе» у підсудної «оть незрѣлаго просвещенія разума», тож «причитаеъ равными виновниками мужа, отца и мать его, кои получа въ свое семейство молодого человека пропустили какъ видно долгъ человека, чрезъ неупотребленіе всевозможного старательства, привесть ее сначала пріятнымъ обхожденіемъ, любовью и усердіемъ, къ должному почитанію и врожденному детскому повиненію; и тѣмъ подать способъ восчувствовать истинный путь жизни препятствующій, отъ любви не токмо зло здѣлать, но ниже помыслить, суровой выдѣ благодѣтелямъ своимъ, а паче мужу оказать». Далі наказувалося священику привселюдно оголосити чоловіку Явдохи, свекру та свекрусі, «чтобъ онѣ суровое и приличное однимъ варварамъ мучительніе съ нею въ жизни обращеніи отъмѣнили, и вмѣсто бывшей до сего в житьи ихъ ненависти, соры, и общежительного несогласія, приняли бѣ ее съ ласкою въ любовь, составляющую мирное и благоденственное житіе, строящее в человека сію божественную искру въ отъмѣну дарованную намъ отъ протчихъ животныхъ...»⁷³.

Дані напучування дозволяють простежити важливий момент секуляризації – вторгнення держави у сферу сімейних стосунків та спробу модифікувати їх у відповідності з потребами держави, активно послуговування при цьому гуманістичною просвітницькою риторикою. З огляду на становлення Російської імперії як «добре керованої держави» такі процеси були цілком закономірними, однак джерела з історії родини демонструють невідповідність такого моралізаторського концепту місцевим повсякденним практикам.

Висновки

Проблема родинного насильства передбачає аналіз одного з головних питань суспільних взаємин – проблеми влади в родині. Напевно слід нарешті вдатися до «деконструкції міфів»⁷⁴ щодо ролі жінки та дитини в родині, зважаючи на складний та синкретичний характер таких феноменів, як материнство, дитяча культура, родинна солідарність. Треба визнати проблему дискримінації та експлуатації жінки та дитини в родині, зважаючи на особливості її функціонування.

Проблема насильства в родині – дуже складна тема, тож у даній статті може йтися хіба що про попередні висновки, постановку проблеми, яка вимагає залучення ширшої джерельної бази і ширшого контексту. Але деякі важливі речі слід усе ж таки зауважити. XVIII ст. в історії Російської імперії можна охарактеризувати як зіткнення «нового» та «старого»; власне, на території Лівобережної та Слобідської України суспільні трансформації зіткну-

⁷³ ДАХО. Ф. 56, оп. 1, спр. 49, арк. 4 й зв.

⁷⁴ Див. на цю тему статтю: *Кись О.А.* Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. М.: Росспэн, 2003. С. 156–172.

лися з великою кількістю упереджень і з опором нововведенням консервативної еліти. Ми натрапляємо на спроби держави обмежити родинне насильство, однак важко визначити їхню ефективність. Функції нагляду за життям підданих російського монарха та їхнього покарання в разі недотримання певних настанов, які все частіше брала на себе держава, розширювали компетенцію державних органів і дозволяли контролювати різні сторони життєдіяльності родини. Але традиції ще не були порушені, родинне насильство залишалося проблемою насамперед міжособистісних стосунків, тією проблемою, яка, вочевидь, частіше виносилася на розгляд сусідів, громади, а не регулювалася через скарги в державні чи церковні органи.

Однак навіть окремі кримінальні справи, пов'язані з родинним насильством, дозволяють зауважити появу нових важливих рис у суспільному житті другої половини XVIII ст., що практично не було зауважене в українській історіографії. Йдеться, вочевидь, про зміну й збільшення передусім державного контролю над особистістю, а це явище було значно потужнішим, ніж скасування козацької автономії чи колонізація півдня України. Жорстокі тілесні кари замінюються засобами перевиховання⁷⁵, тілесність набуває нового значення, фізичні травми замінюються душевними. Лікарське освічення й експертиза стають необхідними умовами слідства й винесення вироків. Одним зі шляхів зміни в системі покарань і було запровадження совісних судів за доби Катерини II: «Безъ него жъ сей божественный законъ намъ нынсамимъ человекѡлюбіемъ, начертанный, отъ чадолюбивой матери отечества, всемилостевейшей монархынѡнашей не естли, самой истинной къ исправленію нашему путь, прямо всеобщий целѡвременного и вечного благополучія насъ ведущій, и давшій власть совѡстному суду; вмѡсто бывшей кровопролитной казни»⁷⁶.

⁷⁵ Див. уже хрестоматійну роботу: *Мишель Фуко*. Наглядати й карати. Київ: Основи, 1998.

⁷⁶ ДАХО. Ф. 56, оп. 1, спр. 49, арк. 4 зв.